ÜSTÖKÖS AZ ASZTALON

– Hogyan „főzzünk" csillagászati demonstrációs eszközöket?

Kopasz Katalin, Papp Katalin, Szabó M. Gyula, Szalai Tamás
SZTE-TTIK Kísérleti Fizikai Tanszék

Az alábbi válogatás az *52. Országos Középiskolai Fizikatanári Ankét és Eszközbemutatón*, Kaposváron tartott műhelyfoglalkozás alapján készült. Az ott bemutatott csillagászati demonstrációs eszközöket a bemutatóhelyük, tanítási alkalmazásuk szerint csoportosítottuk. A működő modellek, kísérletek társíthatók az Eötvös Loránd Fizikai Társulat Csongrád Megyei Csoportja és az SZTE-TTIK Fizikus Tanszékcsoport által szervezett iskolán kívüli tanulói aktivitásokhoz, bemutatókhoz, de iskolán belüli alkalmazásuk is lehetséges.

Fizikatörténeti kiállítás a víztoronyban

A szegedi Szent István téren áll a 2006-ban felújított víztorony, az „Öreg hölgy". Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat Csongrád Megyei Csoportjának köszönhetően a víztorony hetedik emeletén helyet kapott egy állandó kiállítás, amelynek anyagát a szegedi középiskolák és az egyetem szertáraiból származó, 100–120 éves kísérleti eszközök alkotják. A víztorony látogatói számára előzetes egyeztetés alapján lehetőség van rendhagyó fizikaórák tartására is, ahol az érdeklődők működés

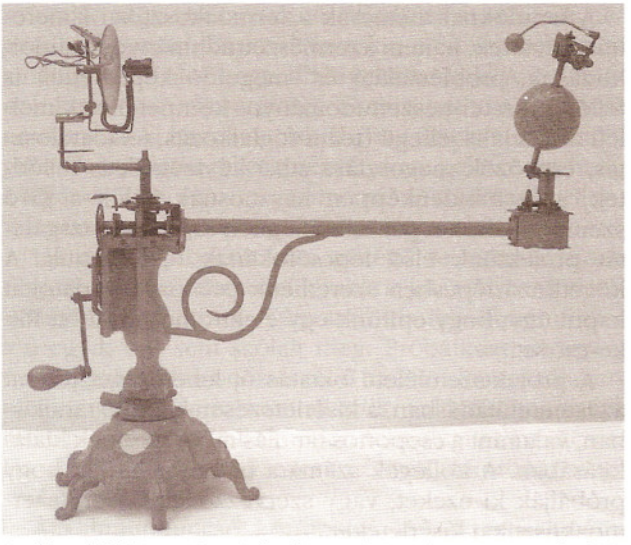

1. ábra. Tellúrium, és mindenki megérti, miért nincs minden hónapban napfogyatkozás.

közben is megismerhetik, milyen szemléltető eszközöket használtak régen a szegedi iskolákban.

A kiállítás sok-sok kincse között találunk egy tellúriumot is (*1. ábra*). Az eszköz körülbelül az 1920-as évekből származik, mint ahogyan azt a korabeli katalógus és leírás igazolja: „a Hold fényváltozását bemutató eszköz, a Nap reflektoros lámpával helyettesítve, a Föld a Holddal, forgató szerkezettel, a földgömb átmérője 12 cm". (Erdélyi és Szabó, tudományos műszergyár, Budapest, 1929.)

Segítségével már abban az időben is bemutatható volt, hogy a Föld és a Hold keringési síkjai által bezárt szög miatt nincs minden hónapban napfogyatkozás.

3. ábra. Gravitációs mező gumilepedővel

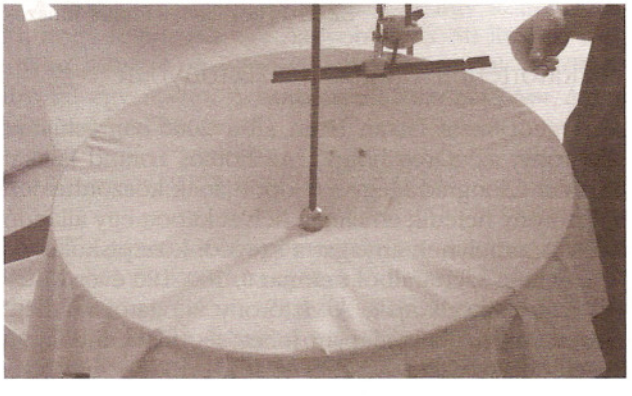

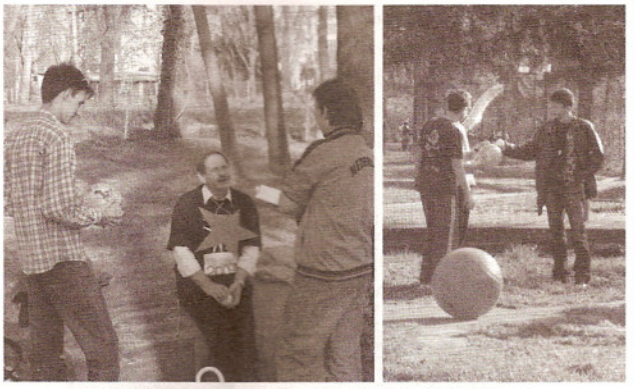

2. ábra. Égi jelenségek az újszegedi Ligetben

Akadályverseny az újszegedi Ligetben

A *100 óra csillagászat* nemzetközi programsorozat keretében került megrendezésre az újszegedi Ligetben egy akadályverseny szegedi középiskolás diákok számára. A kitűzött feladatok között szerepelt modellalkotás is, amelynek során a versenyzőknek a Napot, a Földet és a Holdat szimbolizáló labdák segítségével kellett elmagyarázniuk, mi történik nap-, illetve holdfogyatkozások alkalmával (*2. ábra*). Egy másik állomáson a rendelkezésre álló golyókból kellett kiválasztaniuk a bolygók méretarányos megjelenítőit. Az akadályverseny teljes feladatsora elérhető a Szegedi Csillagvizsgáló honlapján: http://astro.u-szeged.hu/ismeret/akadalyverseny/akadalyverseny2009.html

Tudomány a Plázában? Igen!

A Tudomány Ünnepe alkalmából 2007 novemberében Szeged egyik bevásárlóközpontjában tartottunk kísérleti bemutatót. A színpadi előadás mellett vittünk olyan kísérleteket is, amelyeket asztaloknál ki is lehetett próbálni. Az egyik legkedveltebb eszköz a gravitációs mezőt egy gumilepedő (*3. ábra*) segítségével szemléltető modell volt. A *Fizikai Szemle* egy régebbi számában [2] is leírt eszközt szakmódszertani laboratóriumon régóta használjuk. Most az „utca embere" és sok-sok gyerek csodálkozott rá, hogyan alakul a csapágygolyók pályája, hogyan érvényesül a központi égitest gravitációs, illetve a keringő égitestek egymásra gyakorolt perturbáló hatása.

Kettőscsillagok, fotoellenállás és virtuális méréstechnika

Érzékeny fotoellenállás segítségével nagyon kis fényerőváltozásokat is mérhetünk. Ha a fényintenzitás detektálásához a hagyományos mérőműszer (feszültségmérő) helyett virtuális műszert [3] alkalmazunk, akkor az intenzitásváltozás grafikonja közvetlenül kirajzolódik a képernyőn. A kísérleti elrendezés alapját az iskolai optikai pad szolgáltatja. Két különböző teljesítményű zseblámpaizzóból csúszóérintkezők se-

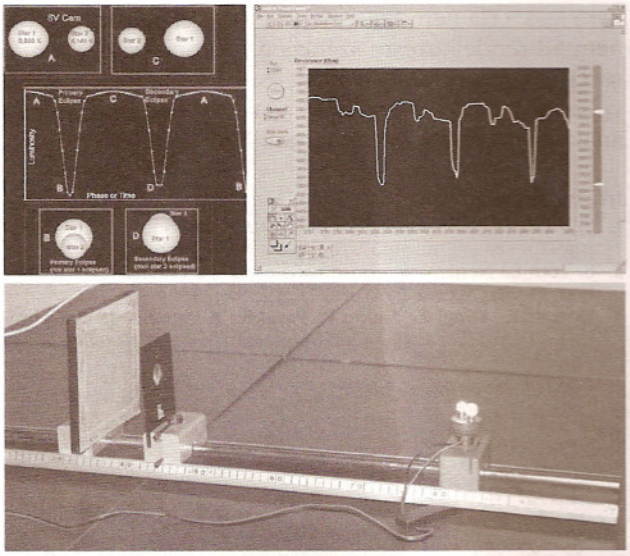

4. ábra. Kettőscsillagok, fotoellenállás és virtuális méréstechnika

gítségével elkészíthetjük kettőscsillagok egy modelljét, majd a fényüket egy félig átlátszó ernyőre fókuszáljuk, s a mögé helyezett fotoellenállás segítségével olyan fénygörbéket vehetünk fel, amelyek a valóságos mérési eredményekhez hasonlítanak (*4. ábra*).

Rayleigh-szórás

2008-ban a *Karácsonyi Kísérletek* hagyományos rendezvényünkre is becsempésztük a csillagászatot.

Az egyik kísérlet a gyakori kérdést, „Miért kék az ég?" illusztrálta. A válasz: a Napból érkező fény „beleütközik" a levegő részecskéibe, és minden irányba szétszóródik, ez a Rayleigh-féle fényszórás. A jelenséget megfigyelhetjük kolloid oldatokban, szappanos vízben is. Előidézhetjük a jelenséget úgy is, hogy egy üvegkádnyi vízbe egy kevés tejet öntünk, és oldalról megvilágítjuk, akkor a kádban lévő folyadék lámpához közel eső része vörösnek, a túlsó oldalon kéknek látszik.

Konvekció

A konvekció során a hőátvitel anyagáramlás révén jön létre, gázok, illetve folyadékok részecskéinek mozgása során. A Nap felszínén is látható e jelenség nyomai. Ahhoz, hogy ezt csillagunkon megfigyelhessük, speciális naptávcsövekre van szükség. Ugyanakkor mindennapi tevékenységeink során is megfigyelhetünk konvekciós áramlásokat, ehhez elegendő egy csésze forró kakaó (*5. ábra*).

A kakaó konvekciós celláit a leáramló rétegeknél összetorlódó tejszín hálós szerkezete rajzolja ki. Ehhez forró kakaót kell készítenünk, lehetőleg zsíros tejből. Az instant kakaópor jobb, mert az kevésbé színezi a tejzsírt. Az egyetlen zavaró tényező, a „habos" réteg megjelenése a tej tetején, miután hozzákevertük a kakaót. Ettől megszabadulhatunk szűréssel, vagy, egyszerűbb módon úgy, hogy a kész kakaó tetejét szürcsölős tech-

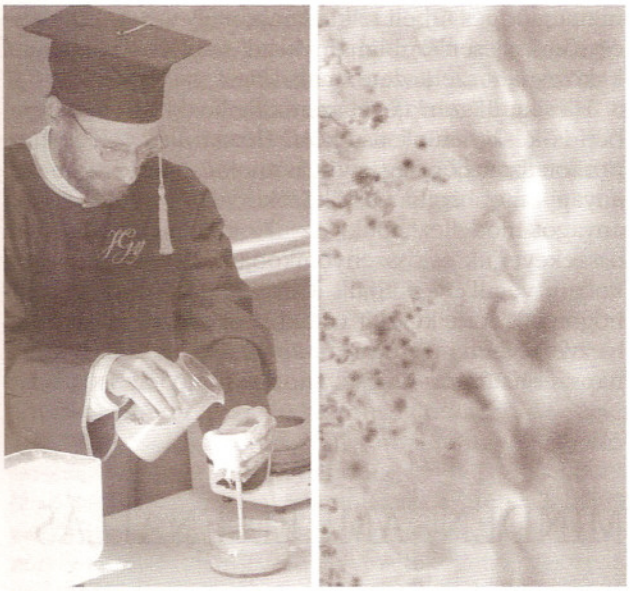

5. ábra. A kakaó és a Nap esete (avagy a nagy konvekció-akció)

nikával kissé leisszuk. Megfelelő előkészítés esetén a felkavarás után 1–2 perccel megjelennek a konvekciós cellák, amelyek szemmel láthatóan mozognak, fejlődnek: összeolvadnak, egyre nagyobbakká válnak. Pár perc múlva egyetlen feláramlási csővé alakul az egész bögre, ekkor eltűnik a mintázat, de újbóli keverés hatására újra megfigyelhető a jelenség.

Kicsit nehezebb, de kivitelezés szempontjából biztosabb megoldás, ha kakaó helyett parafinolajba kevert kevés alumíniumport használunk. Ekkor a cellák nagyságát a folyadékréteg vastagsága határozza meg, amit célszerű 3–5 mm-nek választani, így változatos ábrákat nyerünk. A melegítés villanyrezsóval megoldható.

Üstökös az asztalon

Az emberiség történelmében mindig kiemelkedő érdeklődés övezte egy-egy üstökös megjelenését. De tudjuk-e, hogy valójában mi is egy üstökös? Nem más,

6. ábra. Főzzünk üstököst!

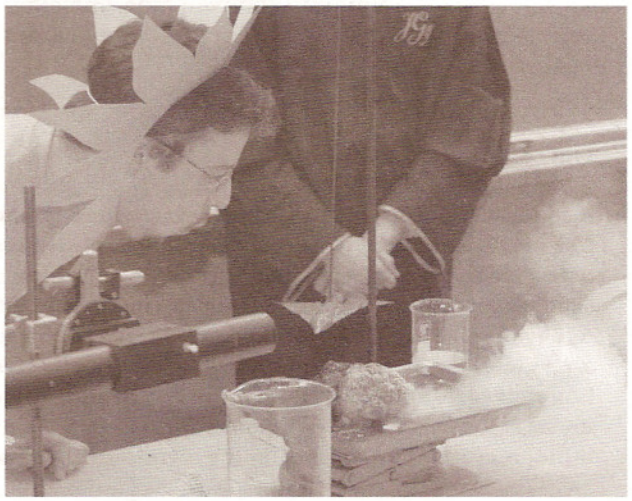

mint egy jeges űrbeli szikladarab, mely a Nap közelébe érve erőteljesen szublimálni kezd, s ennek során alakul ki közismert szerkezete (mag, kóma, csóva).

Ha sikerül szárazjeget szereznünk, akkor a tanteremben is készíthetünk üstököst. Hozzávalók a főzéshez: porított szárazjég, jeges víz, homok és egy kis színezőanyag – utóbbival az üstökösökben előforduló szerves anyagot modellezhetjük. Az alkotóelemeket alaposan összekeverjük és összenyomkodjuk, például egy zacskóban; végül megkapjuk a magot jelképező „piszkos hógolyót". Az elkészült üstököst egy vizes tálcába helyezve, erősen megfújva (*6. ábra*) – tréfás utalást téve a napszél hatására –, a csóvához hasonló jelenség is látható lesz. (Ha nem szeretnénk csóvát előállítani, illetve nem áll rendelkezésre szárazjég, akkor *Nyerges Gyula* receptje szerint vaníliafagylalt és diódarabok segítségével is készíthetünk üstököst, amit a jól végzett munka jutalmaként el is fogyaszthatunk.)

Irodalom

1. SZTE Kísérleti Fizikai Tanszék, Módszertani Csoport http://titan.physx.u-szeged.hu/~modszertan
2. S. Tóth L.: Néhány demonstrációs eszköz a csillagászat tanításához. *Fizikai Szemle 27/6* (1977) 219.
3. Kopasz K., Gingl Z., Makra P., Papp K.: A virtuális méréstechnika kísérleti lehetőségei a közoktatásban. *Fizikai Szemle 58/7–8* (2008) 267.
4. http://astro.u-szeged.hu